

Yr Ymateb Cynnar i Astudiaeth Saunders Lewis, *Williams Pantycelyn*

D. Densil Morgan

*Ysgol Diwinyddiaeth, Astudiaethau Crefyddol ac Astudiaethau Islamaidd, Prifysgol Cymru
Y Drindod Dewi Sant*

Crynodeb: Yr astudiaeth *Williams Pantycelyn* (1927) gan Saunders Lewis oedd un o gyfraniadau mwyaf beiddgar at feirniadaeth lenyddol Gymraeg a welwyd yn yr ugeinfed ganrif. Mewn deg pennod ddisglair a chofiadwy, dehonglodd Lewis athrylith yr emynydd mewn dull cwbl annisgwyl ac unigryw. Y ddwy allwedd a ddefnyddiodd i ddatgloi cynnyrch y bardd oedd cyfriniaeth Gatholig yr Oesoedd Canol a gwyddor gyfoes seicoleg, yn cynnwys gwaith Freud a Jung. Enynnodd y gyfrol ymateb cryf, gyda rhai'n gwrthod y dehongliad ond eraill yn ei dderbyn. Yn yr ysgrif hon, disgrifir ymateb rhai o'r beirniaid cynnar: T. Gwynn Jones a oedd, at ei gilydd, yn croesawu'r dehongliad, E. Keri Evans a oedd yn ei wrthod a Moelwyn Hughes a ymatebodd yn chwyrn yn ei erbyn. Oherwydd grym rhesymu Lewis a dieithriwch ei deithi beirniadol, llwyddwyd i ddarbwylllo llawer mai hwn, chwedl Kate Roberts, oedd 'y Williams iawn'. Bu'n rhaid aros tan y 1960au i weld disodli'r farn hon yn derfynol. Erys yr ymatebion yn dyst i feiddgarwch a disgleirdeb *Pantycelyn* Saunders Lewis.

Allweddeiriau: Saunders Lewis, *Williams Pantycelyn*, beirniadaeth lenyddol, emynyddiaeth, seicoleg, diwinyddiaeth.

The early response to *Williams Pantycelyn* by Saunders Lewis

Abstract: *Saunders Lewis' Williams Pantycelyn (1927) was the most exciting and controversial work of literary criticism to appear in twentieth century Welsh letters. In ten memorable and often brilliant chapters, Lewis analysed the work of the eighteenth century hymnist not according to the usual Protestant norms but in terms of medieval Catholic mysticism on the one hand and the then novel Freudian and Jungian psychology on the other. The book caused a literary and critical storm. Among those who affirmed its counterintuitive nature was the poet T. Gwynn Jones; its thesis was rejected by the philosopher E. Keri Evans while the preacher-poet Moelwyn Hughes found the volume objectionable in the extreme. Such was the power of Lewis' analysis, however, that for more*

than a generation it came to embody a new orthodoxy in the scholarly understanding of William Williams. It was not until the 1960s that this orthodoxy began to be overturned. The accompanying essay describes how this process evolved.

Keywords: Saunders Lewis, *Williams Pantycelyn*, literary criticism, hymnology, psychology, theology.

Un o gyfrolau mwyaf cynhyrfus llenyddiaeth Gymraeg yr ugeinfed ganrif yw *Williams Pantycelyn* gan Saunders Lewis.¹ Ymddangosodd yn nhymor yr hydref 1927 pan oedd ei hawdur 33 oed yn ennill ei fywoliaeth fel darlithydd yng Ngholeg Prifysgol Abertawe ers pum mlynedd. Fe'i ganed yn Wallasey yn 1893, yn fab i weinidog gyda chyfundeb y Methodistiaid Calfinaidd, sef y Parchg Lodwig Lewis, brodor o'r Gors-las, Sir Gaerfyrddin, a'i wraig Mary, hithau'n ferch i'r Parchg Owen Thomas, Lerpwl, un o arweinwyr pennaf ei enwad yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg. Er gwaethaf ei fagwraeth ymhlith blaenwyr Ymneilltuaeth Gymraeg Oes Victoria, roedd Saunders, a addysgwyd mewn ysgol breifat yn Lerpwl cyn graddio mewn Saesneg ym mhrifysgol y ddinas, mewn dirfawr berygl yn llanc o gefnu ar ei etifeddiaeth ac ymroi yn hytrach i'r byd llenyddol Saesneg. Yr hyn a barodd gyfnewidiad oedd cerydd ei dad, 'Drychwch chi, Saunders, ddaw ddim byd ohonoch chi nes dowch chi 'nôl at eich gwreiddiau', ac yna, tra oedd yn Ffrainc fel swyddog gyda'r South Wales Borderers, darllenodd drioleg y nofelydd Maurice Barrès *Le Culte du Moi* ac fe'i hargyhoeddwyd fod angen iddo ddychwelyd at hanes ei bobl ei hun:

Ac wedi hynny, ar wyliau, mi ddes adre' i Gymru ... tua'r flwyddyn 1916, 'rwy'n meddwl, mi gefais afael ar gofiant Emrys ap Iwan gan T. Gwynn Jones, ac fe setlodd hynny bopeth 'roedd Barrès wedi'i baratoi.²

Hynny, ac esiampl y Gwyddelod a oedd ar yr un pryd yn ymladd am eu rhyddid, a'i troes yn genedlaetholwr ac yn llenor Cymraeg, a'i gychwyn ar rawd a fyddai'n ei wneud yn ffigur mwyaf dadleuol bywyd diwylliannol a gwleidyddol Cymru'r ugeinfed ganrif.³

Yn fuan iawn yn y 1920au, ffurfiodd weledigaeth ynghylch hanfod y traddodiad Cymraeg y byddai'n cadw ato'n fras ar hyd ei yrfa. Roedd ei gwreiddiau yn yr Oesoedd Canol, gyda'r cywyddwyr yn fwyaf arbennig, ac roedd eu golwg hwy ar fywyd (yn rhoi gwerth ar uchelwriaeth, y grefydd Gatholig a gogoniant tras) yn rhywbeth y dylid ei werthfawrogi o'r newydd a'i gymhwyso at anghenion dybryd y Gymru gyfoes. Mynegodd hyn ar ei fwyaf

¹ Lewis, Saunders (1927), *Williams Pantycelyn* (Llundain: Foyle).

² Lewis, Saunders, 'Dylanwadau: Ymgom ag Aneirin Talfan Davies', *Taliesin*, 2 (1961), 5–18 [5, 11].

³ Am fanylion ei fywyd, gw. Saunders, Mair (1987) (gol.), *Bro a Bywyd: Saunders Lewis* (Caerdydd: Cyngor Celfyddydau Cymru); Lloyd, D. Tecwyn (1988), *John Saunders Lewis: Y Gyfrol Gyntaf* (Dinbych: Gwasg Gee); Chapman, T. Robin (2006), *Un Bywyd o Blith Nifer: Cofiant Saunders Lewis* (Llandysul: Gwasg Gomer).

eghur mewn ysgrif ar Dafydd Nanmor, y bardd o'r bymthegfed ganrif, yn *Y Llenor* yn 1925.⁴ Roedd y dadansoddiad yn syfrdanol o newydd a'i effaith yn drydanol. 'Nid hawdd i feirniaid ieuainc amgyffred newydd-deb y syniadau hyn yn 1925 na'r cyffro a grëwyd ganddynt', meddai un o gyfoeswyr Saunders Lewis, ei gyfaill Griffith John Williams a ddaeth yn Athro Cymraeg yng Ngholeg Caerdydd:

Anaml y gellir dywedyd am unrhyw erthygl ei bod wedi cychwyn cyfnod newydd yn y gwaith o astudio unrhyw bwnc, ond credaf ei bod yn iawn inni ddywedyd hynny am yr ymdriniaeth hon â gwaith Dafydd Nanmor.⁵

Yr hyn a wnaeth yn *Williams Pantycelyn* oedd cymhwyso'r weledigaeth hon, er ei hannhebyced, at farddoniaeth yr emynydd o'r ddeunawfed ganrif, sef William Williams, Pantycelyn.

Ar yr olwg gyntaf ac fel y cyfaddefodd Saunders Lewis ei hun, nid oedd *unrhyw* gyswllt o fath yn y byd rhwng byd-olwg Catholig, uchelwrol yr Oesoedd Canol ac unigolyddiaeth Brotestannaidd bardd mwyaf toreithiog y Diwygiad Efengylaidd. Mewn gwirionedd, cynrychiolodd effaith y toriad yn y traddodiad a ddigwyddodd gyda'r Diwygiad Protestannaidd a gwawr y cyfnod modern. Ac yn fwy na hynny, ymgorfforodd y symudiad mawr nesaf yn hanes diwylliant y Gorllewin, sef Rhamantiaeth.

Od yw'n iawn defnyddio'r gair 'rhamantus' i ddynodi dull o feddwl a ddaeth yn amlwg yn Ewrop tua diwedd y ddeunawfed ganrif, yna Williams yw'r bardd rhamantus cyntaf yng Nghymru.⁶

Yn fwy na hynny, amcanwyd cyn diwedd y gyfrol brofi 'mai ef oedd y bardd rhamantus, a'r bardd modern, cyntaf yn Ewrop'.⁷ Ond er gwaethaf y toriad mawr a andwyodd fywyd a diwylliant Cymru rhwng, dyweder, 1550 a 1760, yr hyn a wnaeth y mudiad rhamantaidd oedd cyflwyno geirfa newydd i'r Cymry allu trafod y byd mewnol, byd profiad yr enaid unigol ('eneideg' fel y galwodd Lewis y peth (sef seicoleg)), ac ynghyd â hynny, yr oedd yn allwedd i drin egwyddorion y wyddoniaeth fodern y cafwyd bri mawr arni yn y ddeunawfed ganrif. Mewn geiriau eraill, bardd a llenor moderniaeth oedd Pantycelyn, ac arloesydd syniadaeth y byd cyfoes. Mewn deg pennod (238 o dudalennau) o feirniadaeth lenyddol athrylithgar o ddisglair, aeth ati i ddadansoddi gwaith Williams, yr emynau a'r cyfrolau rhyddiaith, a thrwy hynny ddarlunio ffigur dieithr o wahanol i'r hyn roedd cynulleidfaoedd capeli Cymru yn credu eu bod yn gwbl gyfarwydd ag ef. Meddai Kate Roberts, ymhen ychydig wythnosau o gyhoeddi'r gyfrol:

⁴ Fe'i hatgynhyrchwyd fel 'Dafydd Nanmor', yn R. Geraint Gruffydd (1973) (gol.), *Meistri'r Canrifoedd* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 80–92.

⁵ Williams, Griffith John (1950), 'Cyfraniad Saunders Lewis fel Ysgolhaig Cymraeg', yn Pennar Davies (gol.), *Saunders Lewis: ei feddwl a'i waith* (Dinbych: Gwasg Gee), tt. 121–36 [125, 126].

⁶ Lewis, *Williams Pantycelyn*, t. 17.

⁷ *Ibid.*

gallaf deimlo bod y llyfr yn aruthrol o fawr. Drwy eich gwybodaeth eang o lenyddiaeth gwledydd eraill a'ch llygaid goleu, treiddgar, rhoesoch inni y Williams Pantycelyn iawn. Ac o gael y Williams iawn gallwn weled o'r diwedd yr athrylith fawr yma yn ei wir ogoniant.⁸

Yr hyn roedd ei angen ar Gymru'r 1920au, yn ôl yr awdur, oedd cyfuniad o wareiddiad Dafydd Nanmor a'i gyfoeswyr – uchelwriaeth, Catholigrwydd a gogoniant tras – a dychymyg digonol i ymgodymu â chymhlethdodau dybryd y byd cyfoes.

Y ddau gategori a ddefnyddiodd Saunders Lewis i ddadansoddi awen Pantycelyn oedd seicoleg gyfoes, sef syniadaeth Sigmund Freud a Carl Gustav Jung (a'u disgyblion), a diwinyddiaeth gyfriniol yr Eglwys Gatholig. Yn ôl y ddiwinyddiaeth honno, nid uno â Christ ar sail ffydd yn rhinwedd ei aberth ('cyfiawnhad trwy ffydd') oedd hanfod profiad y cadwedigion, ond y broses a ddisgrifiwyd gan y cyfrinydd Boneventura ac eraill o'r Oesoedd Canol fel 'ffordd y puro', 'ffordd y goleuo' a 'ffordd yr uno'. Er mai mab, wŷr a gor-wŷr i weinidogion Methodist ydoedd, erbyn hyn roedd wedi symud ymhell oddi wrth grefydd ei dadau gan arddel credo ac addoliad Catholigiaeth Rufeinig. Roedd ei wraig, Margaret Gilcriest, eisoes wedi troi'n Babydd, ac fe'i dilynwyd ganddo wedi marwolaeth ei dad yn 1933.⁹ Roedd cael llenor ifanc â'i wreiddiau mor ddwfn ym mhridd Methodistiaeth Cymru ac yn cymryd safbwynt mor annisgwyl, a gwrthnysig yn nhyb llawer, yn ddadleuol tu hwnt. Yn ogystal ag athrylith ei ddehongli llenyddol, y safbwyntiau seicolegol a diwinyddol hyn a ddenodd sylw ei feirniad cynharaf. Y cyntaf ohonynt oedd T. Gwynn Jones, Athro Llenyddiaeth Gymraeg Coleg Aberystwyth ac o holl ysgolheigion y Gymraeg, yr un yr oedd Lewis yn ei edmygu fwyaf.¹⁰ Yn rhifyn Tachwedd o'r cylchgrawn materion cyfoes *The Welsh Outlook* y cyhoeddwyd llith Gwynn, ac meddai:

This ... is the first study of the subject which is both serious and competent.¹¹

Wrth fentro ar grynoded o gynnwys y gwaith, mae'n dyfynnu, heb gollfarnu, beirniadaeth Lewis ar biwritaniaeth y bedwaredd ganrif ar bymtheg:

Yn y ganrif ddiwethaf aeth Cymru i ofni ymholiad, i ofni'r gwir am natur dyn. Trowyd testunau llên yn haniaethol. Nid oes mwy sôn am gnawd a nwyd a rhyw. Dyna'r Biwritaniaeth yr ymosodwyd arni gan feirniad ifainc ein hoes ni. Eithr nid Piwritan mo Williams. Nid ofnodd ddweud y

⁸ Ifans, Dafydd (gol.) (1992), *Annwyl Kate, Annwyl Saunders: Gohebiaeth 1923–1983* (Aberystwyth: Llyfrgell Genedlaethol Cymru), tt. 27–8.

⁹ Chapman, *Un Bywyd o Blith Nifer*, t. 159.

¹⁰ Gw. Jones, Mair Saunders (1993), Thomas, Ned, a Jones, Harri Pritchard (goln), *Saunders Lewis: Letters to Margaret Gilcriest* (Cardiff: University of Wales Press), tt. 418–9; ymhlith ysgrifau beirniadol cynharaf Lewis oedd 'The critical writings of T. Gwynn Jones', *The Welsh Outlook*, 7 (1920), 265–7, 288–90.

¹¹ Jones, T. Gwynn, 'Williams Pant-y-Celyn', *The Welsh Outlook*, 14 (1927), 286–8 [286].

gwir cyfan am gnawdolerwydd dyn ... Od myn neb wybod pa fath un yw dyn, darlleded lyfrau Pantycelyn.¹²

Nid yw'n syndod y byddai sylwebyddion eraill yn ymateb i'r llinellau hyn naill ai mewn cytundeb ymollyngus neu mewn adwaith chwyryn. Myn Gwynn fod eraill wedi lled awgrymu rhai o bwyntiau'r awdur o'r blaen, ond ni wnaeth neb eu gosod allan mewn dull mor gyflawn, argyhoeddiadol a deheuig. Er na fynnai anghytuno'n sylfaenol â'i ddehongliadau cyffrous, ei brif bryder oedd bod y gwaith yn *rhy* daclus. Roedd y diffinio yn rhy bendant, roedd yr awdur yn gwneud gormod o haeriadau dogmatig a allent fod yn wir ond nad oedd modd eu profi na'u gwrthbrofi, a'i fod yn rhy chwannog i ystumio ffeithiau i gydweddu â'i ddamcaniaethau, boed seicolegol neu lenyddol. Mynnodd, er enghraifft, nad oedd tystiolaeth i serch rhamantaidd yn llên yr Oesoedd Canol tra credai'r adolygydd fod digonedd yno mewn gwirionedd. Ond fel enghraifft o feirniadaeth lenyddol ffres, beiddgar a chynhyrfus, roedd yn ddihafal:

The study is undoubtedly a brilliant performance, the full significance of which, I am sure, I shall begin to grasp when I have read it many times.¹³

Yn Ionawr 1928, yng nghylchgrawn myfyrwyr Urdd y Deyrnas, *Yr Efridydd*, daeth ymateb craff gan un a oedd yn neilltuol gymwys i ddatgan barn. Gweinidog Annibynnol a chyn-athro Athroniaeth yng Ngholeg Prifysgol Gogledd Cymru, Bangor, oedd E. Keri Evans (1860–1941), ac fel T. Gwynn Jones, perthynai i'r genhedlaeth hŷn. Yn awdur y clasur hunangofiannol, *Fy Mhererindod Ysbrydol*, a fyddai'n ymddangos yn 1938, roedd holl lenyddiaeth y cyfrinwyr yn hysbys iddo tra bo'r math o brofiadau y cyfeiriodd Lewis atynt megis o bell yn rhan o gynhyrsgaeth ymarferol ei dduwioldeb personol. Rhwng 1910 a 1913, cyhoeddodd gyfres o ysgrifau yn *Yr Efynglydd* (cylchgrawn 'Plant y Diwygiad', sef tröedigion deffroad 1904–5) yn trafod llawer o'r themâu a grybwyllwyd yng nghyfrol Lewis; teitl y gyfres oedd 'Y Bywyd Ysbrydol yn ôl Pantycelyn'.¹⁴ Roedd Evans yn gyfuniad hynod o'r ysgolhaig a'r efynglydd, a fu fel gŵr ifanc yn fardd rhamantaidd yn ogystal.¹⁵ Prin fod gan neb arall yng Nghymru'r cyfuniad o wybodaethau i fedru iawn dafoli'r gwaith. Tra oedd yn ei werthfawrogi fel astudiaeth lenyddol, roedd yn feirniadol ohono fel myfyrdod seicolegol:

Efallai mai'r peth hynotaf yn y llyfr i un a roddodd lawer o'i amser i 'eneideg', ac nad yw'n hollol esgeulus ohoni o hyd, yw'r lle canolog a

¹² Lewis, *Williams Pantycelyn*, t. 61.

¹³ *Ibid.*, t. 288.

¹⁴ *Yr Efynglydd*, 2 (1910), 41–3, 51–4, 101–2, 118–20, 189–91; 3 (1911), 52–3, 100–2, 182–4; 4 (1912), 179–80; 5 (1913), 103–5.

¹⁵ Gw. Evans, E. Keri (1938), *Fy Mhererindod Ysbrydol* (Lerpwl: Hugh Evans) ynghyd â'r ysgrif arno yn *Y Bywgraffiadur Cymreig*; cafwyd cyfieithiad Saesneg o'r hunangofiant gan T. Glyn Thomas, ynghyd â rhagymadrodd gan J. D. Vernon Lewis (1961), *My Spiritual Pilgrimage: From Philosophy to Faith* (London: James Clarke), ond nid oes hyd yma astudiaeth drwyadl o'i feddwl a'i waith.

roddir iddi mewn perthynas â barddoniaeth a chrefydd Pantycelyn. I mi, dyma ochr wannaf a mwyaf anaeddfed y llyfr.¹⁶

Byrdwn ei gŵyn oedd bod Saunders Lewis, trwy ganoli mor drylwyr ar y cysyniad o ymholiad, wedi symud y pwyslais o'r ewyllys i'r deall a throï'r iachawdwriaeth yn fater o dechneg bron. Nid trwy ehangu'r crebwyll ysbrydol nac ymroi i hunanadnabyddiaeth y caed gwir iachâd, ac nid trwy fanwl ddiffinio nwydau a greddfau y gellid cael buddugoliaeth arnynt. Mater o ufudd-dod syml oedd hanfod y duwioldeb Cristnogol, ac nid o feistroli rhyw dechneg hirfaith a chymhleth:

[Y] mae'r awdur, drwy bwysleisio 'ymwybod' fel y gwna, yn pwysleisio 'ffurf' yn hytrach na 'chynnwys' realiti crefydd.¹⁷

I Lewis, pen draw iechyd ysbrydol oedd medru diffinio profiadau, ond mater o'r anniffiniadwy, yr 'anhraethadwy' oedd y wir ymwybyddiaeth o Dduw:

Gair olaf y Beibl ar y berthynas uchaf â Duw yw 'adnabod' ac nid 'gwybod' eneidegol na diwinyddol.¹⁸

Yng nghyd-destun y drafodaeth ar *Theomemphus*, sef y gerdd hirfaith a oedd yn thema i'r bennod allweddol 'Tröedigaeth Llanc', meddai E. Keri Evans:

[Y] diffyg mwyaf yn y fan hon yw na buasai'r awdur yn sylwi bod amgylchiadau, tentasiynau, profedigaethau, yn chwarae rhan llawer mwy pwysig yn y gwaith o buro a pherffeithio Theomemphus nag ymholiad neu unrhyw 'ymchwil eneidegol' ... Nid goleuni ar 'ystyr' pethau neu brofiadau yn eu perthynas â'i gilydd ac â'r sant yw goleuni'r *Via Illuminativa*, ond goleuni Presenoldeb Duw.¹⁹

Ac yna, yn fwy cyffredinol:

Y mae'n anffodus nad oes gan yr awdur syniad am wybodaeth ond 'wybodaeth pen' nac am oleuni (fel ffigur) ond goleuni deall.²⁰

Hanfod y gwahaniaeth rhwng y duwioldeb Beiblaidd a Phrotestannaidd a chyfriniaeth Gatholig oedd bod yr uno â Duw yn digwydd nid yn ddigyfrwng, trwy broses o ymuniaethu eneidol, ond trwy ymddiried syml yng Nghrist. Y porth i'r sancteiddhad yw'r cyfiawnhad, ac ar sail aberth Calfaria y caiff y credadun ei uno â'i Waredwr. Mewn geiriau eraill, mae'r uno â Christ yn digwydd ar unwaith. Ond fel arall oedd y patrwm yn y gyfrol hon:

¹⁶ Evans, E. Keri (1928), 'Williams Pantycelyn', *Yr Efrwydd*, 4, 85–90 [87].

¹⁷ *Ibid.*, 88.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, 89.

²⁰ *Ibid.*

Wedi i'r credadun gael ei buro oddi wrth ei bechod, y mae, meddir, mewn cymundeb â Duw, eithr heb fod eto mewn undeb ag Ef.²¹

Cysyniad rhyfedd – ac anysgrhythurol – oedd cael cymundeb â Duw heb fod mewn undeb ag ef. Fel Gwynn Jones, gwelodd ormod o duedd yn Saunders Lewis i wneud haeriadau ysgubol nad oedd modd eu profi, ac fe'i collfarnodd am ladd ar 'biwritaniaeth':

Y mae'r awdur dysgedig yn sicr yn ddigon cyfarwydd â hanes datblygiad y teimladau moesol i wybod nad dygiad i fyny 'piwritanaidd' sy'n peri bod merch ieuanc yn gwrido pan sonnir am gysylltiadau rhyw. Y mae'r awdur – a rhai o'i gyfeillion – mor barod i waeddi 'piwritaniaeth! piwritaniaeth!' pryd nad oes biwritaniaeth, fel na synnem glywed ei fod yn mwmian 'piwritaniaeth' yn ei gwsg!²²

Arwyddocaol hefyd oedd ei sylw ynghylch tlodi tybiedig y ddiwinyddiaeth Brotestannaidd ym maes ysbrydoledd. Yn lle gwneud honiadau di-sail, dylai wneud yr ymchwil angenrheidiol 'gan ddechrau ... gyda'r Dr John Owen, a oedd yn ffefryn gan Williams, a Jonathan Edwards, yr hwn, gyda llaw, a archwiliai ei freuddwydion er mwyn gweld fath olwg oedd arno yn y diymwybod'.²³ Er gwaethaf y sylwadau hyn, naws gyfeillgar oedd i'r adolygiad, ac roedd Keri yn llawn sylweddoli gwreiddioldeb y gwaith:

Nid oes eisiau galw sylw at ragoriaethau'r llyfr – y maent yn aml ac yn amlwg i bawb.²⁴

Roedd hi'n ddigon bod cyhoeddi *Williams Pantycelyn* wedi ysgogi trafodaeth mor frwd ymhlith ei darllenwyr.

Daeth yr ymateb hwyaf, ond nid, ysywaeth, yr un mwyaf golau, mewn cyfres o erthyglau yn *Y Brython*, papur a gyhoeddwyd yn Lerpwl rhwng Ionawr a Mawrth 1928, a'u crynhoi mewn cyfrol 90 tudalen a ymddangosodd ym mis Mai ac mewn ailargraffiad buan erbyn mis Medi. Awdur *Mr. Saunders Lewis a Williams Pantycelyn* oedd 'Moelwyn', sef y Parchg J. G. Moelwyn Hughes (1866–1944), gŵr a dderbyniodd y graddau MA a PhD ym Mhrifysgol Leipzig ac a fu er 1917 yn weinidog Methodist ym Mhenbedw. Roedd yn gymydog, felly, i dad Saunders Lewis, y Parchg Lodwig Lewis, ac yn perthyn i'r rhwydwaith cyfundebol y magwyd Lewis ynddo. Er gwaethaf ei wybodaeth eang o weithiau Williams, ffrwyth yr ymchwil at ei lyfr cynharach (*Pedair Cymwynas Pantycelyn* (1922)), a'i gyfarwydd-deb â theithi cyfriniaeth ac athroniaeth gyfoes, cyfrol anwastad ydyw heb fod ynddi ffocws na chymesuredd. Os oedd ei weithiau dadansoddol eraill, *Anfarwoldeb yr Enaid* (1908) ac

²¹ Ibid.

²² Ibid., 90.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

Addoli (1937), yn ‘gymysgedd o’r gwych a’r gwachul’,²⁵ felly hefyd y gwaith hwn, ac roedd yr hyn a ddywedwyd am ei gasgliad o ysgrifau, *Llewyrch y Cwmwl* (1912), yr un mor wir am y llyfr hwn:

Ar ei waethaf bydd yn anodd canfod olyniaeth resymegol yn y meddyliau gwasgarog, a gall yr arddull orgywreinio’r mynegiant nes bod y darllenydd ar goll.²⁶

Ar y cychwyn mae Moelwyn yn hael ei ganmoliaeth i’r awdur ifanc:

Bellach dyma ŵr galluog, o amryw ddoniau, yn ysgolhaig, yn ddiwylliedig – ac yn ddarlithydd yn un o Golegau’n Prifysgol – yn rhoi blynyddoedd i astudio Pantycelyn.²⁷

Hefyd, cydnabu fod ei astudiaeth ‘yn un o’r cyfrolau mwyaf byw, awgrymiadol a phryfoclyd sy wedi ymddangos ers blynyddoedd’ (t. 2). Fel Gwynn Jones, cyfeiria at y ffaith fod eraill wedi awgrymu rhai o bwyntiau mwyaf dadleuol y llyfr o’r blaen, ond Lewis oedd y cyntaf i osod y thesis allan yn gyflawn: ‘[N]id agoryd drysau newyddion a wnaeth, eithr yn hytrach ledu peth ar ddrysau oedd gilagored’ (t. 3). Nid oedd amheuaeth am natur drawiadol yr ymdriniaeth na’i mynegiant cynhyrfus, ond ychydig oedd ynddi i’w chymeradwyo o ran ei hathroniaeth ganolog. Roedd yn anorfod y byddai’n cael ei beirniadu ar sail ei diwinyddiaeth:

Wel, o’n rhan ni, y mae i Mr Lewis groeso i gredu mewn purdan, dim ond iddo gofio mai Pabydd ydyw wrth wneuthur felly ... Aflwyddiannus yw ymdrech yr awdur galluog i brofi bod Williams yn credu mewn purdan, – yn wir, dyma un o’r pethau gwannaf yn ei lyfr diddorol. (t. 8)

Teg hefyd oedd ei sylw ynghylch yr amrywiaeth o fodelau a oedd ar gael i ddadansoddi’r profiad cyfriniol yn hytrach na’r un dull teirffordd a boblogeiddiwyd gan yr ysgolor Ffransisgaid enwog:

Ym meddwl toreithiog yr awdur yn unig y mae’r tebygrwydd rhwng Williams a Bonaventura. (t. 14)

Fel eraill o’i adolygwyr, cyfeiriodd at ordaclusrwydd y gwaith: ‘Nid yw profiadau a chyflyrau saint Duw mor hawdd i’w helfennu, eu diffinio a’u dosbarthu ag y barno Mr. Lewis’ (t. 15), a sylwodd ar anaddasrwydd cymhwysio model Catholig o ddehongli ysbrydolrwydd at ddeunyddiau yn yr emynau a’r cerddi hir a oedd yn anwadadwy Brotestannaidd:

²⁵ Davies, Meirion Lloyd (1996), ‘Meddwl Moelwyn’, yn Roberts, Brynley F. (gol.), *Moelwyn: Bardd y Ddinas Gadarn* (Caernarfon: Gwasg Pantycelyn), tt. 67–84 [68].

²⁶ Roberts, Brynley F., ‘Y Dyn a’i Yrfa’, yn Roberts, *Moelwyn: Bardd y Ddinas Gadarn*, tt. 9–33 [23].

²⁷ Moelwyn (1928), *Mr. Saunders Lewis a Williams Pantycelyn*, 2^{il} argraffiad (Birkenhead: A. a M. Hughes), t. 1; o hyn allan cynhwysir rhif y dudalen yng nghorff y testun.

‘Glanhau, dilyn Crist, derbyn y Priodfab’ – dyna drefn y Pabydd. Ond gŵyr Mr Lewis, a fagwyd ar ddiwinyddiaeth iachus ei dad, nad dyna fel y dysg Protestaniaeth. Nid y sancteiddio sydd yn blaenori yn nhrefn cadw pechadur, ac nid un act derfynol mo sancteiddhad, eithr cwrs-weithrediad parhaus, cyson ... Nid tair ffordd sydd yma i’w ‘hesgyn’ gennym ond un, neu yn fwy cywir, y mae’r tair yn un a’r unrhyw – y glanhau, y dilyn a’r derbyn. (t. 15)

Mae’r cwbl uchod yn rhesymol ac yn deg, ac roedd mewn cytgord â phrofiad digonedd o’r ffyddloniaid a fyddai wedi dilyn y cyd-drafod gydag awch ar y pryd:

Nid rhywbeth i gyrchu ato a’i sylweddoli ar *ddiwedd* yr yrfa’n unig ydyw undeb â Christ, ond rhywbeth sy’n ffaith heddiw yn hanes a phrofiad y sawl a gred. (Ibid.)

Fel E. Keri Evans, roedd Moelwyn yn iawn hefyd i nodi fod gan Brotestaniaeth hithau ei meddygon enaid a oedd yn arbenigwyr ar ddadansoddi cyflyrau’r galon gyda manylder cyfwin:

Rhoes Zingendorf [*sic* = Zinzendorf], John Owen, a Jonathan Edwards fwy nag un cynnig ar hyn. Ac yn wir gwnaeth Calfin ei hun gais, fel y gwelir yn y *Catechismau* (t. 76).

Ond wedi dweud hynny yn gytbwys ac yn gall, tueddu i fynd ar ddisberod a wnaeth y drafodaeth wedyn.

Er gwaethaf ei fyfyrion helaeth yn y llenyddiaeth gyfandirol, mynnodd Moelwyn fod Lewis wedi anwybyddu awdurdodau eraill, mwy rhyddfrydig eu pwyslais, a fyddai wedi rhoi gwedd arall ar ei ddehongliad. Yn eu plith roedd yr Americanwyr William James, Rufus Jones a C. Morris Addison, awduron *The Varieties of Religious Experience* (1902), *Studies in Mystical Religion* (1909) a *The Theory and Practice of Mysticism* (1918), heb sôn am y Deon W. R. Inge o Eglwys Gadeiriol Sant Paul, ‘y cryfaf, y praffaf, y gloywaf a llawnaf o obaith o holl ddiwinyddion Prydain heddyw’ (tt. 28–9). Yn ôl y rhain, profiad oedd nod amgen cyfriniaeth ac eilbeth oedd unrhyw gyfundrefn athrawiaethol y mynegwyd y profiad drwyddi. Er mai Calfinydd oedd Pantycelyn, y peth pwysicaf amdano oedd dwyster ei brofiad crefyddol ynghyd â meistrolaeth ar deithi’r Gymraeg, ond ei *brofiad* a’i gwnaeth yn gyfrinydd. Penagored iawn yw diffiniad Moelwyn o gyfriniaeth, a’r argraff a geir yw mai term arall ydyw am grefydd bersonol o unrhyw fath:

Dynion [*sic*] yw’r cyfrinwyr sy’n gyfarwydd â *hanes* Iesu Grist, fel y’i ceir yn yr Ysgrhythurau, yn cymuno ag Ef yn bersonol drwy gyfrwng y ffeithiau a groniclir, pob gair a lefarodd Ef a phob peth a wnaethpwyd ganddo yn cael eu cysegru i fod yn llwybrau’r dyfodiad ato. (t. 27)

‘Ni rydd Moelwyn ddiffiniad o “gyfriniaeth”, ac yn wir trwy ei waith i gyd ceir yr un amharodrwydd i ddiffinio unrhyw beth’.²⁸ Canlyniad hyn yw: ‘Y mae tuedd ym Moelwyn i weld cyfrinwyr ym mhobman’.²⁹ A Saunders Lewis wedi rhoi’r fath bwyslais ar fanylder a diffinio, mae’r gwahaniaeth mewn eglurder syniadol rhwng y gyfrol wreiddiol a’r ymateb iddi yn drawiadol.

Y ddeubeth y myn Moelwyn eu pwysleisio, hyd y gellid barnu, yw mai bardd cymdeithasol oedd Pantycelyn yn hytrach na bardd unigolyddol pur, ac mai anghywir fyddai cymysgu rhwng y profedigaethau, y temtasiynau a’r pechodau a ddarlunnir yn y cerddi, ac ymarweddiad a buchedd Williams ei hun. Po fwyaf y cynhesodd at ei bwnc, y mwyaf anghytwys a dueddai i fynd. ‘Ni wyddom am neb’, meddai, ‘yn holl hanes yr Eglwys, âg eithrio’r Apostol Paul, a wybu’n well na Phantycelyn am briod le yr elfen “unig” a’r elfen “gymdeithasol” mewn bywyd’. (t. 33)

Nid yn anfynych y mae rhesymu yn ildio i rethreg ac mae’r bardd ynddo yn cael y trechaf ar y beirniad:

Llyn mawr yn y mynydd ydoedd, mewn cymundeb â’r dwfn, a’i fynwes eang yn agored i dderbyn pob cawod o oleuni a phob cawod o law. Dôï’r dymestl yn ei thro i’w ysytio’n greulon. A dôï’r nos yn ei phryd nes tywyllu o’i ddyfroedd. Ond ar hindda neu ddrycin, dydd neu nos, ni pheidia â gweini ... canys nid llyn caead mono ... eithr llyn yn aberthu [*sic* = aberu] mewn gwasanaeth nes bod y dyffryn drwyddo draw yn ‘fangre afonydd a ffrydiau llydain’. (Ibid.)

Mae ambell gyffyrddiad o bathos yn ychwanegu at liw, os nad at graffter, ei druth:

Y mae rhai o’i emynau fel llaw dyner y nyrs pan osodir hi ar dalcen poeth y dyn a fo mewn twymyn – eu dylanwad mor *cooling*. (t. 62)

Ond yr hyn yn anad dim a barodd i Moelwyn ffyrnigo oedd yr haeriad mai Pantycelyn ei hun a gaiff ei ddarlunio yn y cerddi a’r emynau:

Creadigaeth Pantycelyn yw Theomemphus; nid hanes ei fywyd nac atsain o’i brofiad ... [Y]m mywyd dynolryw fel y’i darlunnir yn y Beibl a hanes y cafodd ef ... ddeunydd ei gerdd orchestol. (t. 39)

Awn ni ymhellach, a dywedwn mai yn y seiadau, wrth ymwneuthur ohono â dynion o amrywiol gyflyrau ysbrydol, y cafodd ef brif ddeunydd yr emynau ... Nid eco o Williams ei hun ydynt. (t. 46)

Llunio hymnau i’r eglwys a wna Williams, nid ysgrifennu ei fywgraffiad. (t. 49)

²⁸ Davies, ‘Meddwl Moelwyn’, t. 68.

²⁹ Ibid, t. 69.

Dywedasom drachefn a thrachefn a dywedwn eto nad bywgraffiad
Pantycelyn mo'i weithiau. (t. 62)

Mae'n amlwg fod rhywbeth pwysig yn y fantol yn y fan hon ac nid oedd rhaid chwilio ymhell i ddarganfod beth ydoedd. Y broblem oedd yr haerid mai llanc nwyfus oedd Williams ac atyniad y cnawd yn bwerus ynddo. Yr hyn na allai Moelwyn ddygymod ag ef oedd fod ei eilun yn greadur rhywiol. Perthyn i bobl eraill oedd nwyf, cnawd a themtasiynau rhywiol. Rywsut, roedd Williams uwchlaw'r pethau hyn:

Sancteiddrwydd Williams yn anad dim a'i gwnaeth y fath weledydd. Nid
rhaid wrth brofiad personol o bechodau cyn gallu eu darlunio. (t. 37)

Ymddengys mai syniad arwynebol iawn oedd gan Moelwyn o bechod. Fel llawer o'i genhedlaeth y dylanwadwyd arnynt gan yr athroniaeth Idealaidd a'r ddiwinyddiaeth ryddfrydol, rhyw nam ar yr wyneb oedd pechod y gellid goresgyn ei effeithiau trwy foesoldeb neu ymgysgriad ysbrydol. O gydymdrechu â'r Duw mewnfolod, roedd modd ymgyrraedd at y nod uchaf:

Ni choleddir mwyach mo'r hen syniad gwyrngam mai tu allan i'w Gread y
gweithia Duw. Nid oddi allan ... eithr *yn* Ei waith y gwna Ef bopeth a'r a
wneir ganddo. Anadla ymhob peth, ac mewn dyn yn anad dim. Cymaint
a allai'r Arglwydd wneuthur ynom pe byddem lân! (t. 66)

Camp Pantycelyn oedd ein hysbrydoli trwy ei emynau i fod yn lân. Amdano ef ei hun, roedd y purdeb hwn yn perthyn iddo'n gynhenid:

Ychydig a phrin oedd olion y cwmp ar Williams. Ni bu crac yn ei
gymeriad moesol. Yr oedd ei fuchedd, er yn fachgen, yn ddifrycheulyd, fel
nad oedd fawr o angen argyhoeddi o bechod arno. (t. 81)

Gymaint oedd y purdeb cynhenid hwn fel nad oedd 'dim un sail o gwbl i'r enllib wallgof amgen na bod Pantycelyn wedi darlunio pechodau'r cnawd yn *Theomemphus*. Ni bu erioed fachgen ieuanc a droediodd lwybrau glanach na Williams' (t. 83). Sarhau Williams a wnaed trwy'r ensyniadau hyn o gnawdolrwydd a phechadurusrwydd, ac roedd y gwir sant, yn nhyb Moelwyn, goruwch y pethau gwrthun hyn i gyd.

Fel yr helynt cyfamserol ynghylch awdl Gwenallt, 'Y Sant', y gwrthodwyd ei chadeirio yn Eisteddfod Genedlaethol Treorci 1928 am ei bod, yn ôl Syr John Morris-Jones, 'yn bentwr o aflendid',³⁰ dengys sylwadau Moelwyn fod wal ddeallusol ddiadlam rhyngddo a Saunders Lewis. Roedd rhagdybiau'r naill genhedlaeth yn ymdaro yn erbyn y llall, a chyddealltwriaeth wedi troi'n amhosibl. Cythruddwyd yr hynafgwr gan haerid y beirniad

³⁰ Gw. Lynch, Peredur (1993), '“Y Sant”, Gwenallt', yn Edwards, Hywel Teifi (gol.), *Cwm Tawe*, cyfres 'Cyfres y Cymoedd' (Llandysul: Gwasg Gomer), tt. 293–328; James, Allan (2011), *John Morris-Jones*, cyfres 'Dawn Dweud' (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 272–5.

iau i'r bedwaredd ganrif ar bymtheg a'i hollynwyr fethu â deall Pantycelyn; 'Yn anad dim', meddai Saunders Lewis, 'collwyd ystyr holl fywyd Pantycelyn. Ni ddeallodd neb y pethau y ceisiodd y llyfr hwn eu hegluro'.³¹ Troes traethu Moelwyn yn wawd: '[Y]m mro a chysgod angau yr eistedd Cymru gyfan. Ond yn y tywyllwch dudew wele'r wawr yn torri arnom o'r diwedd – o Abertawe!' (t. 54), ac roedd ei air pellach yn brawf fod rhagfarn wedi trechu pob crebwyll yn derfynol:

Y mae'r beirniaid hyn [- cyfeiriad, mae'n debyg, at W. J. Gruffydd a fu hefyd yn trafod Pantycelyn ar dudalennau *Y Llenor*, yn ogystal â Saunders Lewis –] wrthi'n brysur yn mesuro a phwyso emynydd mwya'r Eglwys Gristnogol, a sw'n anffaeledigrwydd Pab yn nhôn eu llais wrth gyhoeddi'r ddedfryd. Ceisiant ei dafoli, ond aiff eu cloriannau tila yn yfflon yn yr ymdrech. Ceisiant ei fesuro, eithr nid â chorsen aur cydymdeimlad ysbrydol, namyn â phric mesur deall anianol. Goroedd Pantycelyn lu o griticyddion, a bydd fyw eto yng nghalon cenedl wedi i'r to presennol o'i gollfarnwyr gael eu hanghofio. A ryfeddem ni ddim nad o'u pric mesur y llunnir eu heirch. Pob parch i feirniaid llên; gwnânt waith buddiol ac y mae rhai ohonynt, fel Mr. Lewis, yn wŷr galluog a dysgedig. Ond oni byddo'r beirniaid yn ddynion duwiol, ni feddant mo'r dawn rheitiaf i fedru ... dirnad ystyr a gwerth etifeddiaeth y saint. Y mae'r cyfryw beth allan o'u cyrraedd. (t. 68)

Fel y dywedodd Kathryn Jenkins: 'Rhaid cydnabod o'r dechrau nad oedd Moelwyn yn yr un byd â Saunders Lewis yn ddeallusol'.³² Nid oedd ychwaith yn yr un byd ag ef yn ddeongliadol. Er gwaethaf tŏn gymodlon ei sylwadau clo – 'Ceisiasom ... fod yn deg a diragfarn yn ein beirniadaeth. Hyderwn yn fawr na wnaed cam â Mr. Saunders Lewis, na neb arall ... Rhad arno' (t. 85) – enw Moelwyn a ddiodeffodd yn yr ysgarmes hon ac nid enw ei wrthwynebydd.

Blwyddyn a mwy wedi iddo gyhoeddi ei adolygiad yn y *Welsh Outlook*, gofynnwyd i T. Gwynn Jones draethu eto ar y testun 'Williams Pantycelyn yng ngolau gwaith Yr Athro [sic] Saunders Lewis MA' gerbron cyfarfod o Undeb Athrofa'r Bala. Digwyddodd y traethu yng Ngholeg Harlech yng Ngorffennaf 1929 ac mae'n amlwg fod y diddordeb yn y pwnc, nid yn unig ymhlith gweinidogion yr Hen Gorff, yn para yn ei rym. Pantycelyn yn hytrach na Saunders Lewis oedd prif fyrdwn ei sylwadau, ond iddo ailadrodd yn ei ddarlith iddo gytuno'n fras â dehongliad seicolegol cyfrol Lewis serch bod y dadansoddi yn tueddu i fod yn ordaclus, ceir digon o dystiolaeth fod 'rhamantiaeth' mewn barddoniaeth yn ffenomen hŷn o lawer na'r cyfnod modern cynnar, a bod angen dirfawr i sefydlogi'r canon am na wyddai neb yn iawn ai Williams oedd biau pob peth a ymddangosodd yn ei enw. Artist esgeulus oedd Pantycelyn os artist o gwbl: 'Ni eill ieithydd a barcho iaith, na chrefftwr a barcho

³¹ Lewis, *Williams Pantycelyn*, t. 229.

³² Jenkins, Kathryn, 'Moelwyn a Phantycelyn', yn Roberts (gol.), *Moelwyn: Bardd y Ddinas Gadarn*, tt. 85–97 [94].

grefft, ddarllen yr holl bethau a briodolir iddo, yn enwedig yr emynau, gyda dim hyfrydwch', meddai. 'Y mae ei iaith yn wir yn erchyll a'i ramadeg yn fynych yn anfad'.³³ (Hanner canrif yn ddiweddarach, ffromodd y beirniad llenyddol John Gwilym Jones wrth y 'feirniadaeth bitw' hon a chyfeirio ati fel peth 'trist o gibddall'!³⁴) Ond am awdur *Williams Pantycelyn*, meddai Gwynn:

Yr wyf ... yn ystyried mai Mr Lewis yw'r meddyliwr cyntaf i wneuthur dim tebyg i chwarae teg â Williams a'i waith, drwy ei astudio gyda pharch, dealltwriaeth a chywirdeb.³⁵

Nododd eto fod angen mwy o waith ymchwil yn ffynonellau'r emynau er mwyn barnu'n deg ar union fesur ei wreiddioldeb, a chyfeiriodd hefyd at sylw E. Keri Evans ynghylch arwyddocâd y cefndir Pwritanaidd:

Dyma'r math o ymchwil sydd eto heb ei gwneuthur yn drwyadl, a hyd oni wneler bydd llawer o ansicrwydd ymhob damcaniaeth am union le Williams ymhlith beirdd ac eneidyddion.³⁶

Ni nodwyd natur yr ymateb i'r sylwadau hyn yn y cyfarfod yng Ngholeg Harlech, ond mae'n eglur fod y drafodaeth yn dal yn ei grym a bod consensws newydd ynghylch deall Pantycelyn, ymhlith y gwrandaeyr iau beth bynnag, bellach yn ymffurfio.

Er gwaethaf sylwadau'r beirniaid, parhaodd effaith y dehongliad seicolegol-Gatholig o awen Pantycelyn ar y dychymyg llenyddol am genhedlaeth gyfan. Ni chafwyd braidd neb i'w herio, a throes yn fath o uniongredd newydd, neu fel yng ngeiriau Kate Roberts, hwn oedd 'y Pantycelyn iawn'. Ond erbyn y 1960au cafwyd argoel o newid barn, ac mewn ysgrif o eiddo Gwenallt y gwelwyd hyn gliriaf. I Gwenallt, Protestant uniongred o Anglicanwr oedd Williams, yn ffyddlon i sylwedd y Deugain Erthygl Namyn Un, 'yn enwedig yr Erthyglau ar Etholedigaeth, Cyfiawnhad trwy Ffydd ac Ailenedigaeth',³⁷ ei ffydd yn gytûn â Chredo'r Apostolion a Chredo Nicea, a'i Biwritaniaeth yn unol â thraddodiadau gorau eglwysi Diwygiedig y cyfandir. Nid crwydryn unigolyddol mewn Cymru anial mohono, yn gyfrinydd a ymdoddai yn Nuw trwy lesmair a myfyrdod, ond un a oedd, fel pob Cristion crediniol, yn brofiadol o undeb ffydd â Christ y Testament Newydd:

Y mae'n bwysig cofio fod y Methodistiaid yn rhoi pwys ar yr Eglwys, oherwydd y syniad cyffredin amdanynt yw mai rhoi pwyslais ar yr unigolyn yn unig a wnaethant; ond yr oedd eu crefydd hwy yn grefydd Eglwysig, ac yn grefydd gymdeithasol ... Camgymeriad yw credu fod y

³³ Jones, T. Gwynn (1929), 'Williams Pantycelyn: I', *Y Traethodydd*, 84, 197–204 [199].

³⁴ Jones, John Gwilym (1969), *William Williams Pantycelyn* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), t. 112.

³⁵ Jones, T. Gwynn, 'Williams Pantycelyn: I', 197.

³⁶ Jones, T. Gwynn (1930), 'Williams Pantycelyn: II', *Y Traethodydd*, 85, 19–28 [23].

³⁷ Jones, D. Gwenallt (1966), 'William Williams, Pantycelyn: Ei Gerddi Hir', yn *Dynallt Morgan* (gol.), *Gwŷr Llên y Ddeunawfed Ganrif* (Llandybie: Llyfrau'r Dryw), tt. 92–101 [93].

Methodistiaid yn rhoi'r holl bwyslais ar brofiad. Fe gredent hwy y dylid cael profiad goddrychol o Efengyl wrthrychol: a'r Efengyl wrthrychol oedd bwysicaf.³⁸

Dilynwyd Gwenallt gan y cymdeithasegydd Alwyn Roberts, a fynnodd mewn ysgrif fer ond eithriadol graff yn 1972 nad bardd unigolyddiaeth oedd Pantycelyn o gwbl ond bardd cymdeithasol, a'i weinidogaeth yn gofalu am ddychweledigion y seiadau Methodistiaid ar sail cynnwys y Beibl a roes fin ar ei waith:

Does neb a ddarllenodd ymdriniaeth Saunders Lewis yn dod yn gwbl rydd oddi wrth y patrwm cyfareddol yma [y symud unigolyddol rhamantus trwy ffordd y puro, ffordd y goleuo a ffordd yr uno]: mae iddo berffeithrwydd adeiladwaith sy'n bleser meddyliol ac anodd yw ymddihatru oddi wrtho.³⁹

Ond eto, patrwm pur annhebygol ydoedd. Yn ôl Roberts, nid creu barddoniaeth er mwyn meddiannu profiad unigolyddol a wnaeth Pantycelyn, ond creu defnyddiau a oedd o fudd ymarferol i aelodau'r seiadau. Yn anad dim, bugail ydoedd, a bardd y seiadau:

Yr oeddynt yno yn gynulleidfa ac yn gyfrifoldeb. Iddynt hwy y canodd, ac yr oedd eu cyfyngiadau hwy yn ffrwyn ar ei ddychymyg ac yn llyffethair weithiau ar ei grefft ... O ran crefft a chynnwys ei ganu yr oedd Williams, fel y beirdd llys gynt, yn fardd cymdeithasol.⁴⁰

Yn y corff o ysgolheictod sy'n tafoli gwaith Williams Pantycelyn a gyhoeddwyd dros y degawdau diwethaf,⁴¹ mae pawb yn gytûn fod darlun Saunders Lewis, er ei fod yn hanesyddol anghywir ac yn athrawiaethol gyfeiliornus, yn gyfraniad sylweddol at hanes meddwl beirniadol Cymraeg yr ugeinfed ganrif. 'Byddai'n rhaid dweud', meddai Kathryn Jenkins, 'nad oes gennym ddim byd sy'n gwbl debyg i ymdriniaeth Saunders Lewis yn holl gyfrolau beirniadaeth lenyddol yn y Gymraeg'.⁴² Tebyg yw barn Bobi Jones:

³⁸ Ibid, tt. 97–8.

³⁹ Roberts, Alwyn (1972), 'Pantycelyn fel Bardd Cymdeithasol', *Y Traethodydd*, 127, 7–13 [10].

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Gw. e.e. Hughes, Glyn Tegai (1983), *Williams Pantycelyn*, Cyfres 'Writers of Wales' (Cardiff: University of Wales Press); Morgan, Derec Llwyd (1983), *Williams Pantycelyn*, Cyfres 'Llên y Llenor' (Caernarfon: Gwasg Pantycelyn); idem. (gol.) (1991), *Meddwl a Dychymyg Williams Pantycelyn* (Llandysul: Gwasg Gomer), ac ysgrifau Kathryn Jenkins: 'Williams Pantycelyn a'r Beibl' (1988), *Y Traethodydd*, 143, 159–70; 'Williams Pantycelyn yr Emynydd' (1991), *Y Traethodydd*, 146, 193–208; 'Y Llenor o Bantycelyn' (1992), *Efrydiau Athronyddol*, 55, 52–67; 'Motiffau Emynau Pantycelyn' (1993), yn Morgan (gol.), *Meddwl a Dychymyg Williams Pantycelyn*, tt. 102–21; 'Ysbrydoledd Pantycelyn' (1993), *Llên Cymru*, 17, 226–38; fe'u hailargraffwyd yn y gyfrol goffa a olygwyd gan Rhidian Griffiths yn 2011: *Cân y Ffydd: Ysgrifau ar Emynyddiaeth* (Caernarfon: Cymdeithas Emynau Cymru).

⁴² Jenkins, 'Moelwyn a Phantycelyn', t. 23.

Nid oes neb yn mynd i gweryla â mi os dywedaf fod cyfrol Saunders Lewis ar Williams Pantycelyn yn un o ddigwyddiadau beirniadol mawr y ganrif.⁴³

Y craffaf o'i feirniaid cynnar oedd E. Keri Evans, ond bu'n rhaid aros am hanner canrif cyn i'w sylwadau ef gael eu hategu gan sylwebyddion diweddarach. Clod aruthrol i Saunders Lewis oedd i'w ddehongliad athrylithgar, os gwyrngam, ddal y maes am gyhyd. A hithau'n drichanmlwyddiant geni Williams a 90 o flynyddoedd er cyhoeddi'r clasur diamheuol hwn, mae pob argoel y bydd astudiaeth Lewis yn parhau i greu gwefr fel erioed.

⁴³ Jones, R. M. (1994), *Cyfriniaeth Gymraeg* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 92-3.